

નાયક આદિવાસીઓની નાયકી ભાષા : એક અધ્યયન

મહેશકુમાર વી. ચૌધરી

મદદનીશ પ્રાધ્યાપક, ઇતિહાસ, સરકારી વિનયન અને વિજ્ઞાન કોલેજ, જાંબુઘોડા, જિ.પંચમહાલ

પ્રસ્તાવના :-

ગુજરાતના ડાંગ, નવસારી, વડોદરા, સુરત, છોટાઉદેપુર તેમજ પંચમહાલ જિલ્લામાં વસવાટ કરતી નાયક આદિવાસી જાતિ એ મૂળ ભીલની જ એક પેટા જાતિ છે. તેમના નામ ઉપરથી તો તેઓ નાયકનું એટલે કે ટોળીના આગેવાનનું કામ તેઓ મૂળ કરતા હશે તેમ કહી શકાય. યાંપાનેરમાં હિંદુ રાજાના લશ્કરમાં નાયકો તરીકે તેઓ કામ કરતા હશે અને મુસલમાન રાજાઓએ યાંપાનેરનો નાશ કર્યો તે પછી તેઓ પંચમહાલ, વડોદરા તથા સુરત જિલ્લાઓમાં વસવાટ માટે ચાલી ગયા હશે એમ મનાય છે. તેઓ અગાઉ લશ્કરમાં કામ કરતા હશે એમની સાબિતી તેમના છેલ્લા સો-દોઢસો વર્ષના ઇતિહાસમાં પણ મળી રહે છે. જેમાં તેમણે અવારનવાર હથિયારો હાથમાં ઝાલી બળવો કર્યો છે તેમજ લુંટફાટનું કામ કર્યાં કર્યું. સમાજ, સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસમાં યોગદાન આપનાર આ નાયક આદિવાસીઓની નાયકી ભાષા વિસ્તારથી સમજવાનો પ્રસ્તુત લેખમાં પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

આદિવાસીઓની પરિભાષા :

આદિવાસીઓ એટલે મૂળનિવાસી ભારતની પૂર્વકાલીન જાતિઓમાં આદિવાસીઓની ગણના કરવામાં આવે છે. આ જાતિના લોકો આદિકાળથી ભારતમાં વસતા હોવાથી તેમને આદિમ જાતિઓ કે આદિવાસીઓ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. અત્યારે ભારત આર્થિક પ્રગતિ કરી રહ્યું છે. વિકાસની હરણફાળ ભરી રહ્યું છે. સમાજના દરેક વર્ગ પર વિકાસની ઝલક દેખાય છે, પરંતુ આદિવાસીઓએ આજે પણ પોતાની હજારો વર્ષ જૂની પરંપરા જાળવી રાખી છે.

સામાજિક માનવવિજ્ઞાનના અભ્યાસીઓ એક નિશ્ચિત ભૂ-ભાગમાં વસતા, એક જ ભાષા-બોલી બોલતા, સુરક્ષા માટે સંગઠિત રહેતા, આગવી અર્થવ્યવસ્થા અને સમાન ભાવના ધરાવતા, સ્વાયત્ત સમાજ અને વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ ધરાવતા સરલ સમુદાયને આદિવાસીઓ તરીકે ઓળખાવે છે. તેમ છતાં વિભિન્ન સમાજશાસ્ત્રીઓએ આદિવાસીઓને જુદા જુદા નામે સંબોધિત કર્યાં છે. તેમણે આદિવાસીઓની વિવિધ પરિભાષા આપી છે. કેટલાકે જનજાતિઓ માટે પ્રિમિટિવ એટલે કે આદિમ શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે. હજુને તેમને પ્રિમિટિવ ટ્રાઈબ્સ એટલે કે આદિમ જાતિઓ તરીકે ઓળખાવ્યા છે. ગિલિન અને ગિલિને

‘કલ્ચરલ એન્થ્રોપોલોજી’ માં જનજાતિની વ્યાખ્યા આ શબ્દોમાં કરી છે. : ‘સ્થાનિક જનજાતીય સમૂહોના એવા જૂથને જનજાતિ કહેવાય છે જે એક સામાન્ય ક્ષેત્રમાં નિવાસ કરે છે, એક સામાન્ય ભાષાનો પ્રયોગ કરે છે તથા જેમની સામાન્ય સંસ્કૃતિ છે.’

રિજેક, લેકે, ગ્રિગસન, સોબર્ટ, ટેલેટસ, સેલ્જનિક, માર્ટિન તથા એ.બી. ઠક્કરે આદિમ જાતિઓને એબોરિજિન્સ એટલે કે આદિવાસી તરીકે ઓળખાવી છે, સર બેન્સે તેમને હિલ ટ્રાઈબ્સ કે પર્વતીય જનજાતિઓનું સંબોધન કર્યું છે. નોડેલે જનજાતિઓને એવો સમાજ કહ્યો છે જે પરિપૂર્ણ છે, જેના પોતાના નીતિ-નિયમો છે તથા જે પોતાના સદસ્યોના આચાર-વ્યવહાર નિયંત્રિત કરે છે. ડબ્લ્યુ. એચ. આર. રિવર્સના મત પ્રમાણે આદિવાસી એવો સામાજિક સમૂહ છે જેના સભ્યો એક સામાન્ય બોલી બોલે છે અને યુદ્ધ જેવા સામાન્ય ઉદ્દેશો માટે સંગઠિત થઈને કાર્ય કરે છે. વૈરિયર એલ્વિને પોતાના પુસ્તક એબોરિજિનલ્સમાં આ શબ્દો ટાંક્યા છે : ‘ભારતના ખરા સ્વદેશી આદિવાસીઓ જ છે. તેમની ઉપસ્થિતિમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિ વિદેશી છે. આદિવાસીઓ અહીં સૌથી પહેલા આવ્યાં એટલે તેમના વિશે સૌથી પ્રથમ વિચાર થવો જોઈએ.’

ગોવિંદ સદાશિવ ધુર્યેએ જનજાતિઓ માટે ‘આદિવાસી’ કે ‘પછાત હિંદુ’ શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે. આર. કે. દાસ. અને એસ. આર. દાસે તેમના માટે ‘સબમર્જડ હ્યુમેનિટી’ કે દલિત માનવતા શબ્દ પ્રયોજ્યો છે. એમ. એલ. શ્રીકાંતના મત અનુસાર જનજાતિઓને વિભિન્ન સમયમાં અરણ્યક, રાનીપરજ અને આદિવાસી એવા જુદા જુદા નામે ઓળખવામાં આવી હતી. આદિવાસીઓ કાળીપરજ નામે પણ ઓળખાતા હતા. બી. સી. ગુહાએ તેમને માટે વનજાતિ કે ભૂમિજન શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે. કાકાસાહેબ કાલેલકરે આદિવાસીઓને ગિરિજન નામ આપ્યું છે. તેઓ વનવાસી તરીકે પણ ઓળખાય છે.

ભારતના ઈમ્પીરિયલ ગેઝેટિયરમાં આદિમ જાતિની આ પરિભાષા આપવામાં આવી છે :

‘એક આદિમ જાતિ પરિવારનો એવો સમૂહ છે જેનું એક સામાન્ય નામ હોય છે, જેના સદસ્યો એક સામાન્ય ભાષા બોલે છે તથા એક સામાન્ય ક્ષેત્રમાં રહે છે. આ સમૂહ આંતરવિવાહનો સમર્થક હોય છે.’

ઓક્સફર્ડ ડિક્શનરીમાં આ શબ્દોમાં આદિવાસીની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે, 'આદિવાસી એવા લોકોનું જૂથ છે જે વિકાસના પ્રાચીનતમ તબક્કામાં છે, જે મુખીની સત્તા સ્વીકારે છે અને પોતે એક જ પૂર્વજના વંશજો હોવાથી માન્યતા ધરાવે છે.'

ડી. એન. મજુમદારે જનજાતિની વ્યાપક પરિભાષા કરતાં કહ્યું છે કે, 'કોઈ જનજાતિ પરિવારો તથા પારિવારિક વર્ગોનો એવો સમૂહ છે જેનું એક સામાન્ય નામ છે, જેના સદસ્યો એક નિશ્ચિત ભૂ-ભાગ પર નિવાસ કરે છે, સામાન્ય ભાષાનો પ્રયોગ કરે છે તથા જેમણે આદાનપ્રદાન સંબંધી એક નિશ્ચિત વ્યવસ્થાનો વિકાસ કર્યો છે. જનજાતિ આંતરવિવાહના સિદ્ધાંતનું સમર્થન કરે છે અને તેના બધા સદસ્ય પોતાની જાતિમાં જ વિવાહ કરે છે.'

સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ આદિવાસીઓ માટે એવી વ્યાખ્યા આપે છે કે, કોઈ પણ દેશમાં બીજા લોકો આવ્યા ત્યારે ત્યાં રહેતા હતા તે શરૂઆતના લોકો. એનો અર્થ એવો થાય કે, કોઈ પણ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે, મૂળ નિવાસીઓ માટે અંગ્રેજી ભાષામાં 'ઇન્ડિજનસ પીપલ' અથવા 'એબોરિજિનલ પીપલ' એવો શબ્દ વાપરવામાં આવે છે.

ભારતના બંધારણે આદિવાસીઓને 'અનુસૂચિત જનજાતિ' તરીકે માન્યતા આપી છે. જો કે બંધારણમાં દ્રાઈબલ શબ્દની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી નથી. બંધારણમાં માત્ર એટલું જ કહેવામાં આવ્યું છે કે અનુસૂચિત જનજાતિઓ એટલે, 'એ આદિવાસી જાતિઓ અથવા આદિવાસી સમાજોની અંદરના ભાગો કે જૂથો જે રાષ્ટ્રપ્રમુખ જાહેરનામા દ્વારા નક્કી કરી આપે.' આ જૂથો દેશની વસ્તીમાં આવેલી સૌથી જૂની જાતિઓ મનાય છે. તેથી કેટલાક લોકો તેમને આદિવાસી કહે છે. આદિ એટલે મૂળ અને વાસી એટલે રહેવાસી. આંતરરાષ્ટ્રીય કામદાર સંઘે આદિવાસીઓને મૂળ વતનીઓ ગણાવ્યા છે.

પ્રોફેસર એ. આર. દેસાઈએ એવાં કેટલાંક સામાન્ય લક્ષણો તારવ્યા છે. જે એક સમયે દરેક જનજાતિમાં જોવા મળતા હતા. એ સામાન્ય લક્ષણો આ પ્રમાણે છે :

૧. તેઓ સભ્ય સમાજથી દૂર પર્વતોમાં, જંગલોમાં અને દુર્ગમ સ્થાનોમાં નિવાસ કરે છે.
૨. તેઓ નીગ્રીટો, ઓસ્ટ્રોલાઈડ અને મંગોલાઈડમાંથી કોઈ એક પ્રજાતીય જૂથ સાથે સંબંધ ધરાવે છે.
૩. તેઓ સમાન જનજાતીય બોલીનો પ્રયોગ કરે છે.
૪. તેઓ આદિમ ધર્મને માને છે. ભૂત-પ્રેત તથા આત્માની પુજા કરે છે.
૫. તેઓ જનજાતીય વ્યવસાયો અપનાવે છે. કુદરતી વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરે છે, શિકાર કરે છે તથા વનઉપજનો સંગ્રહ કરે છે.
૬. તેઓ મોટા ભાગે માંસાહારી હોય છે.

૭. તેઓ નજન કે અર્ધનજન અવસ્થામાં રહે છે. કપડાંને બદલે વૃક્ષની છાલ કે પાંદડાંનો ઉપયોગ કરે છે.

૮. તેઓ મંદિરાપાન તથા નૃત્યમાં વિશેષ રુચિ દાખવે છે.

'નાયક' - શાબ્દિક અર્થની સમજ :

'નાયક' શબ્દ 'નય' પરથી બન્યો છે. જેનો અર્થ 'Lead', 'Protect' થાય છે. સંસ્કૃત માયથોલોજી પ્રમાણે ઈન્દ્રનું એક નામ 'નાકા-નાયક' (સ્વર્ગનો ઉપરી, Chief of Heaven) હતું. દક્ષિણ ગુજરાતમાં અનાવિલો અને ઉત્તર ગુજરાતમાં તરગાળા કોમોમાં પણ નાયક અટક જોવા મળે છે.

સંસ્કૃત શબ્દકોશ મુજબ નાયક માટે છ સમાનાર્થી શબ્દો છે. જેમ કે, A Guide, a Conductor - માર્ગદર્શક, A Leader, a Chief, a Lord - નેતા, મુખ્ય, A General or Commandant - સેનાપતિ અથવા કમાન્ડર, A Hero in a drama or novel - નાટક કે નવલકથાનો નાયક, The Central gem of a necklace - માળાનો મુખ્ય મણકો, A Leading Example - મુખ્ય ઉદાહરણ.

નાયક સમાજનો ઇતિહાસ :

પી.જી. શાહના મતે નાયકાઓ ભીલની જાત છે. ઉપરાંત તેઓ ગુજરાતમાં વિવિધ સ્થળોએથી સ્થળાંતરો કરીને વસેલા છે. મોટા ભાગના લોકો પોતાને ચાંપાનેર-પાવાગઢથી આવેલા સમૂહો તરીકે ઓળખવાનું પસંદ કરે છે. તેમની માન્યતાને માત્ર વાચકામાં ખપાવી દેવી પણ યોગ્ય નથી, કારણકે પ્રથમ તો, પાવાગઢ-ચાંપાનેરમાં ચૌહાણો પહેલાં ભીલોનું રાજ્ય હતું, જે ઈ.સ.૧૩૦૦માં અલાઉદ્દીન ખીલજીના આક્રમણ પછી ભાગેલા મેવાડના ચૌહાણોએ કબજે કર્યું હતું. બીજું કે મહમૂદ બેગડાના આક્રમણ (૧૪૮૪) પછી ત્યાંથી ભાગેલા નાયક તેમની સાથે મહાકાલીની મૂર્તિને પણ લઈ આવ્યા હતા. તેની સ્થાપના ચોરણમાતા (પાવાગઢથી ચોરીને લાવ્યા હોવાથી) તરીકે રાયપુર (પાવીજેતપુર તાલુકો) ડુંગર પર સ્થાપના કરી હતી. આ બે બાબતો તેમના ચાંપાનેર-પાવાગઢ સાથેના સંપર્કને સમર્થન આપે છે.

તેમની અસલિયત જાણવા માટે બે વાતો જાણવા જેવી છે.

એક માન્યતા મુજબ તેઓ બાગ્લાન (મહારાષ્ટ્ર) ના રાજાએ ચાંપાનેરના રાજાને ભેટ આપેલા સૈનિકોના વંશજો છે. નાયકી ભાષામાં મળતા મરાઠી શબ્દો તેનું પ્રમાણ છે.

બીજું, સ્થાનિક લોકવાયકા મુજબ નાયકો એ મૂળે પુના કે સતારાના લશ્કરના આગેવાનો હતા. જેથી તેઓ નાયકો કહેવાયા. ત્યાંથી આવેલા લોકો પાવાગઢ આસપાસના વિસ્તારોમાં કાયમી રીતે વસવાટ કરી ગયા.

નાયક આદિવાસીઓનું સામાજિક - ધાર્મિક જીવન :

નાયક આદિવાસીઓમાં ત્રણ પેટા જાતિઓ છે : (૧) ઊંચા, (૨) નીચા અને (૩) ચોલીવાલા. દેખાવમાં તેઓ નીચા, સૂકલકડા પણ ચપળ હોય છે. બહાદુર પણ હોય છે. રંગે શ્યામ હોય છે. નાક ચપટાં હોય છે. તેમનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતમજૂરીનો છે. સાથે સાથે થોડી ખેતી પણ કરે છે. જમીન બહુ ઓછી હોવાથી તેમજ બીજો કોઈ વ્યવસાય હાથ લાગ્યો ન હોવાથી તેમને મોટે ભાગે મજૂરી પર જ આધાર રાખવો પડે છે. તેઓ મહુડાનો દારૂ પીએ છે.

તેઓ લગ્નવિધિ માટે બ્રાહ્મણને બોલાવતા નથી. લગ્નમાં છોકરાના પક્ષે માગું કરવું પડે છે, તથા દહેજ આપવું પડે છે. લગ્ન માટે કન્યા વરને ત્યાં જાય છે, વર કન્યાને ત્યાં જતો નથી, પણ માંડવો વર-કન્યા બંનેને ત્યાં બંધાય છે. લગ્નમાં ઘણી વિધિઓ કરવામાં આવે છે. છેડા બાંધવાનું કામ તેમનામાં સ્ત્રીઓને બદલે પુરુષો કરે છે. એક કરતાં વધુ પત્ની રાખવાની છૂટ છે. સાથે રહેવા માટે લગ્ન કરવું જ જોઈએ એવું પણ નથી. ઘરજમાઈ, પુનલગ્ન, નાતરું, છૂટાછેડા વગેરે રિવાજો છે. લગ્નસંબંધો અંગે તેમનામાં એક નવાઈ પમાડે તેવી રિવાજ છે. કોઈ પુરુષે કોઈ સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યા અગાઉ જાતીય સંબંધ બાંધ્યો હોય અને તેની જાણ થઈ જાય તો તે પુરુષને તે સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવાની ના પાડે તો ચાર પાંચ ગામ આગેવાનોની હાજરીમાં બંનેને બોલાવવામાં આવે છે અને પુરુષ સ્ત્રીને પોતાના ખોળામાં બેસાડી તેને સાત વખત “મા” કહી બોલાવે છે. ત્યાર પછી સ્ત્રી તે પુરુષને ધવરાવે છે અને તેની મા તરીકે સ્વીકારાય છે. પછી પુરુષને પાંચ-સાત રૂપિયાનો દંડ કરવામાં આવે છે અને લગ્ન કરવાની જવાબદારીમાંથી તેને મુક્ત કરવામાં આવે છે.

મૃતદેહને બાળવાનો તથા દાટવાનો બંને રિવાજ પ્રચલિત છે. સ્વર્ગસ્વ થયેલા બધા કુટુંબીઓનું ભેગું શ્રાદ્ધ દેવદેવીઓમાં માને છે. તેમના દેવોમાં ડુંગરદેવ, વહેવારીઓ દેવ, આંઝરવો દેવ, આંપલિયો દેવ, કાલોરાણો વગેરે છે, જ્યારે દેવીઓમાં કણાઈમાતા, વેરાઈ માતા, ઘનબાઈમાતા, ખેડમાતા, ખેમાઈમાતા, હજુરીમાતા અને શીપરીમાતા છે. હિંદુ દેવદેવીઓને પણ તેઓ માને છે. જો કે પાવાગઢના મંદિરમાં તેઓ જઈ શકતા નથી, છતાં તેને પૂજે છે. ગધેડાનો સ્પર્શ વર્જ્ય માને છે. ભૂલે ચૂકે ગધેડાને અડકી જવાય તો સ્નાન કરી શુદ્ધિ કરી લે છે.

તેમના તહેવારોમાં મુખ્યત્વે હોળી, જન્માષ્ટમી, દિવાસો, નવરાત્રિ, દશેરા તથા દિવાળી છે. સંગીતના તેઓ ભારે શોખીન છે. તેથી સગાઈ, લગ્ન અને મરણના પ્રસંગોએ તુર તથા ઢોલ વગાડે છે. સામાજિક વ્યવહારોનું નિયમન કરવા માટે જાતિપંચો છે.

નાયક પ્રજાએ તેમના દેવ-દેવતાઓને તેમના કાર્યક્ષેત્ર મુજબ વહેંચ્યા હતા. જેમ કે, નાંદરવો દેવ કે જેની દિવાસા વખતે

પૂજા થતી અને પાક રક્ષા, સાપ, જીવજંતુથી બચાવે; ભેનહાતો દેવ કે જે ભેંસનો દેવ હતો; કહાજો બમન એટલે સ્વાસ્થ્યનો દેવ; પૃથ્વીરાજ - પીઠોરો જે ખેતીનો દેવ ગણાય; અને કાળો રાણા દેવ કે જે વરસાદનો દેવ ગણવામાં આવે છે.

જંગલ અને ડુંગરાળ વિસ્તારમાં આવાગમનના સાધનના અભાવમાં તેમની આર્થિક સ્થિતિનું તો પૂછવું જ શું? નાયક કે નાયકા જાતિની સંખેડા મેવાસની સ્થિતિ ખુબ ખરાબ હતી. અહીંની તેઓની સ્થિતિ વિશે શંકરભાઈ તડવીએ તેમની આર્થિક સ્થિતિનો હૃદયદ્રાવક સ્થિતિમાં ચિતાર આપતાં નોંધ્યું છે કે, “ઢોરના ગોવાળ તરીકે સતત ભટકતું જીવન ગાળતા. છાપરાના ચાર ડંડા સિવાય એમની પાસે મિલકતમાં કંઈ હોતું નથી. ખેતમજૂરો તરીકે જીવન ગુજારે છે.”

નાયક જાતિ શુરવીર જાતિ છે. પંચમહાલના જાંબુઘોડામાં તેઓએ પોતાની જાગીરો સાચવી રાખવા માટે ત્રણ-ચાર વખત બળવો કર્યો હતો. ઈ.સ.૧૮૨૮, ૧૮૩૮, અને ૧૮૫૭-૫૮ અને ૧૮૬૮માં તેમણે બળવો કર્યો હતો બારિયા, છોટાઉદેપુર, વડોદરા અને ગ્વાલિયરનાં રાજ્યોની મદદથી નાયકોના મુખ્ય આગેવાનોને પકડવામાં આવ્યા. કેટલાક શરણે થયા, કેટલાકને શિક્ષા થઈ, કેટલાકને સારી ચાલના જામીન લઈ છોડી દીધા.

નાયકી ભાષાની વિશેષતાઓ :

પોતાના જળ, જમીન અને જંગલ બચાવવા છેક ફાંસીના માંચડે ચડી શહીદ થયેલા આવા વિસરાયેલા વીર શહીદોની - નાયક આદિવાસીઓની એક આગવી ઓળખ હતી તેમની નાયકી ભાષા. નાયકી ભાષા બોલનારાઓ ગુજરાત, મહારાષ્ટ્રમાં વસે છે, પરંતુ નાયકી ભાષા આજ સુધી મૌખિક પરંપરામાં સચવાયેલી રહી છે. આ ભાષા વિશેના લેખિત પુરાવા કે લિખિત સાહિત્ય ખૂબ જ નહિવત પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. નાયકી ભાષા ભલે મૌખિક કે લિખિત સ્વરૂપમાં ન હોય પરંતુ આજપર્યંત આ ભાષામાં અઢળક લોકસાહિત્ય, વાર્તાઓ, ભજનો, લગ્નગીતો વગેરે છે.

‘નાયકી’ ભાષા એ ખાસ કરીને ભીલી ભાષાઓને મળતી આવે છે, કારણ કે ગુજરાતની પૂર્વપટ્ટી એ મોટાભાગે ભીલી વિસ્તાર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે અને આજ ભીલી વિસ્તારમાં નાયકો પણ રહે છે. એટલે ભીલી ભાષાની અસર આ નાયકી ભાષા પર સ્પષ્ટ પડેલી જણાય છે. જે આપણે તેમના રોજિંદા જીવનમાં વપરાતા શબ્દો પરથી કહી શકીએ એમ છીએ. એટલે આ ભાષાના કુળ વિશે જો વાત કરવામાં આવે તો આ ભાષા પણ ઇન્ડો-આર્યન ભાષાકુળની જ એક ભાષા હોઈ શકે છે. હવે નાયક આદિવાસીઓ આગવી ઓળખ - નાયકી ભાષા વિશે જોઈએ તે પહેલાં ભાષાવિજ્ઞાનને સમજી લઈએ.

માન્યભાષા અને બોલી વિશેનો સામાન્ય ખ્યાલ :

ભાષા વ્યક્તિ વડે બોલાતી હોવાથી તે જીવંત છે. નદીના પ્રવાહની જેમ તેનો પ્રવાહ વહેતો રહે છે. એથી જ સતત વિકસતા રહેવું એ તેનું લક્ષણ છે. કોઈ પણ ભાષાસમાજમાં બોલાતી ભાષાનું સ્વરૂપ તેથી જ આપણને એકસરખું જોવા મળતું નથી. ' ભાષા બહતા નીર', ' એક ગુજરાતી ભાષા જ', નગરમાં અને ગ્રામપ્રદેશમાં, અભણ અને શિક્ષિત વર્ગમાં, બજારમાં અને વર્ગખંડમાં કે ધર્મસભામાં જુદી જુદી રીતે બોલાતી હોવાનો આપણને સૌને અનુભવ છે. ઘણી વખત તો ઉપર દર્શાવ્યા તે સૌ ભાષકો ગુજરાતી જ બોલતા હોય તેમ છતાં એકબીજાને સમજવા મુશ્કેલ બને છે; ભલે તે ભાષાસમાજ એક હોય. આ ભાષાપરિવર્તનમાં શિક્ષણ, વ્યવસાય, ભૌગોલિક સ્થિતિ, સામાજિક સ્થિતિ, વાતાવરણ, ઉંમર એમ વિવિધ પરિબલો ભાગ ભજવે છે. ભાષા નિશ્ચિતરૂપે એક માનવસમાજમાં વિકસે છે, એટલે ભાષાનો સઘળો આધાર સામાજિક વ્યવહાર પર અવલંબે છે. એ સામાજિક વ્યવહારની જેટલી ધનિષ્ઠતા (બોલનારા લોકોમાં) તેટલું એ ભાષાનું સ્વરૂપ એકરૂપતાવાળું; જો સામાજિક વ્યવહારની ધનિષ્ઠતા ઓછી, તો ભાષાભેદ રહેવાનો. એમાંથી જ બોલીનો મુદો ઉપસ્થિત થાય છે. એક રીતે જોઈએ તો બોલીમાંથી જ માન્ય ભાષા standard language નો ઉદય થાય છે. અલબત્ત, તેમાં ઐતિહાસિક કે સાંસ્કૃતિક કારણો પડેલાં હોય છે. કોઈ એક બોલી બોલનારા પ્રદેશના લોકોની મહત્તા વધવાથી તે બોલીની મહત્તા વધે છે અને તેને 'માન્ય ભાષા' એવો દરજ્જો સહજ પ્રાપ્ત થાય છે. એનો એ અર્થ થયો કે બોલી માત્રમાં માન્યભાષા બનવાની ક્ષમતા રહેલી હોય છે. માન્યભાષાના ઉદયમાં ખરેખર તો બિનભાષાકીય તત્વો જવાબદાર છે. માન્ય ભાષા શિષ્ટ લોકો અને સાહિત્ય પર આધાર રાખે છે અને સાહિત્ય એને ટકાવી રાખનારું મુખ્ય પરિબલ છે. લિખિત સ્વરૂપમાં એ ભાષા સ્થિરત્વ ધારણ કરે છે; પરંતુ એ ઉપરથી એવું અનુમાન તારવવું કે માન્યતા ધરાવવી ખોટી છે કે શિષ્ટ - માન્ય ભાષા ચડિયાતી છે અને બોલી ઊતરતી કક્ષાની છે. ખરેખર તો માન્યભાષાને બોલીએ જ તેનું સ્થિરરૂપ આપ્યું હોય છે. માન્ય ભાષા પોતાના જમાનાનું એક આદર્શ ભાષા સ્વરૂપ છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ જાણે - અજાણે માન્ય ભાષા સુધી પહોંચવાનો અભિવ્યક્તિ દ્વારા પ્રયત્ન કરે છે. એ ' ભેંત ' બોલાતા પ્રદેશમાં રહેતો હશે પરંતુ ' ભીંત ' બોલવાનો સભાન પ્રયત્ન કરશે. ટૂંકમાં માન્ય ભાષા થનારી તળપટી બોલી અનેક બોલીઓમાંથી વિવિધ ભાષાભંગિઓને સ્વીકારતી પોતાની ક્ષમતા વધારે છે અને અંતે સાહિત્યસ્વરૂપ પામે છે. માન્ય ભાષાને આપણે બોલીઓનું સંચયલક્ષી ભાષાસ્વરૂપ ગણીએ તો ખોટું નહિ. માન્ય ભાષાના વિકાસમાં અનેક બોલીઓએ વત્તા ઓછા પ્રમાણમાં ફાળો આપ્યો હોય છે.

બોલીઓના મુખ્ય બે પ્રકાર છે : (૧) પ્રાદેશિક - (regional) અને (૨) સામાજિક - અપ્રાદેશિક (non -

regional) પ્રાદેશિક અને સામાજિક બોલીભેદો એ રીતે જુદા પડે છે કે પ્રાદેશિક બોલીભેદ પ્રદેશ સૂચવે છે, જ્યારે સામાજિક બોલી ભેદ, જ્ઞાતિજાતિ, ધંધો - વ્યવસાય વગેરે સૂચવે છે. ભિન્ન જ્ઞાતિ - જાતિ - ધર્મ - આર્થિક પરિસ્થિતિ - શિક્ષિત-અશિક્ષિત વગેરે સામાજિક વર્ગભેદ ભાષાભેદ ઊભો કરે છે. દરેક વર્ગને પોતાની બોલીગત કેટલીક વિશેષતાઓ હોય છે. ઉ.ત. , અવસાન પામવું, કાળધર્મ પામ્યા, વૈકુંઠવાસી થયા, અરિહંતશરણ થયા વગેરે શબ્દપ્રયોગો ' મરી ગયા'ના સંદર્ભમાં જ પ્રયોજાય છે. આપણો સમાજ જ્ઞાતિપ્રધાન મળે છે. ભાષાસમાજ તો ભરત ભરેલી ચાદર જેવો છે. દરેક જગા ભાત બોલી જુદી જુદી દેખાય પણ સમગ્ર છાપ જોતાં એક આકાર (ભાષા) ઊઠે, એવું અવલોકન સકારણ છે. ડૉક્ટર, વકીલ, મહાજન વગેરેની પોતપોતાની ધંધાદારી બોલીઓ હોય છે અને તે અંગેના જુદા પડતા શબ્દપ્રયોગો ઉપયોગમાં લેવાતા હોય છે, તેને Trade jargons કહેવામાં આવે છે. બોલી પણ ભાષાની જેમ જ અભિવ્યક્તિ - expression અને અવગમન (સંકમણ) - communication નું માધ્યમ છે. બોલી અને ભાષા વચ્ચે તાત્વિક રીતે કોઈ તફાવત નથી. જે લોકો 'બોલી' નો ઉપયોગ કરે છે તેનું પણ ચોક્કસ નિયમનતંત્ર (વ્યાકરણ) હોય છે. તે નાના વિસ્તાર - pocket માં બોલાય છે એટલું જ, જે ભેદ બોલીમાં દેખાય છે તે તો માત્ર વ્યવહારિક જ છે. ગામડિયો, ગ્રામીણ, અભણ, બાઘો વગેરે શબ્દપ્રયોગ એ સામાજિક મૂલ્યનિર્ણય છે, પરંતુ એવી રૂઢિગત સામાજિક માન્યતાને કારણે બોલીનું સ્થાન ભાષા કરતાં જરાયે ઊતરતી કોટિનું નથી. એમ કહેવું જોઈએ કે ' બોલી ' એ ' ભાષા'થી જુદો પ્રયોગ છે; વિકૃત પ્રયોગ નથી. ખરેખર તો વિચાર કરતાં એક વાત સત્ય થશે કે બોલીમાં જીવંતતા, સ્વાભાવિકતા, મીઠાશનો શ્રોતાને અચૂક અનુભવ થવાનો; તેને મુકાબલે શિષ્ટ - માન્ય ભાષામાં સ્હેજ અમૂર્તતા, કૃત્રિમતા, sophistication નો અનુભવ થવાનો.

બોલી અને માન્ય ભાષા મનુષ્યની સામાજિક પ્રવૃત્તિનાં, પરસ્પર વ્યવહારનાં પગથિયાં છે. તેમની વચ્ચે જન્યજનકભાવ તો નથી જ. બોલીથી ભાષાનું પોષણ, સંવર્ધન થાય છે. માન્ય ભાષા અને બોલીઓનાં તત્વોથી પોષણ પામેલી હોય છે. ગુજરાતમાં જ ચરોતરી, સુરતી, સોરઠી, હાલારી વગેરે બોલીઓનું અસ્તિત્વ છે. સૌરાષ્ટ્ર, સુરતી સોરઠી, હાલારી વગેરે બોલીઓનું અસ્તિત્વ છે. સૌરાષ્ટ્ર, મધ્યગુજરાતી, ઉત્તર ગુજરાત, દક્ષિણ ગુજરાત, પંચમહાલ વગેરે ભીલી પ્રદેશમાં બોલી લક્ષણોમાં ક્યાંક અનાયાસ સામ્ય, પરંતુ મોટેભાગે વૈવિધ્ય છે માટે બોલીઓનો અભ્યાસ આવશ્યક છે.

ભાષા વિશે તેમ બોલી વિશે પણ એક ભ્રામક ખ્યાલ પ્રવર્તતો જોવા મળે છે કે તેને ભૌગોલિક સીમાઓ હોય છે. ભાષા જો વહેતો પ્રવાહ હોય તો બોલી વિશેષપણે પ્રવાહમય છે, તેને સીમિતતા કે સ્થગિતતા છે જ નહિ. ' બાર ગાઉએ બોલી

બદલાય ' એ કહેવત ઉપરની વાતને ચરિતાર્થ કરે છે. સોયૂર નામનો ભાષાશાસ્ત્રી તો કહે છે કે Dialects have no natural boundaries. નદી , નાળાં , ડુંગરા આવે ખરાં પણ તેની એકંદરે મોટી અસર હોતી નથી , ચરોતરીથી સુરતી બોલીનાં નજીક આવેલાં સ્થળોની બોલી બહુ ઓછા પ્રમાણમાં જુદી પડશે. ભિન્ન ભિન્ન બોલી લક્ષણોની ભૌગોલિક સીમાઓ દર્શાવીને - isoglosses - બોલીના નકશા બનાવી શકાય અને દર્શાવી શકાય કે ક્યાં 'નો' , ક્યાં ' નૈ ' અને ક્યાં ' ની ' બોલાય છે. હવે જોઈએ નાયકી ભાષાની વિવિધ વિશેષતાઓ.

ઉચ્ચારણ વિષયક મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ :

ગુજરાતી ભાષામાં ઉચ્ચારાતા 'સ'નું નાયકી ભાષામાં 'શ' ઉચ્ચારણ થાય છે. દા.ત., કેસરી-કેશરી ; ગુજરાતી ભાષામાં ઉચ્ચારાતા 'આ'નું નાયકીભાષામાં "ઓ" ઉચ્ચારણ થાય છે, દા.ત., દેરાણી-દેરોણી ; ગુજરાતી ભાષામાં ઉચ્ચારાતા 'સ'નું નાયકીમાં 'હ' ઉચ્ચારણ થાય છે. દા.ત., સસરો-હાહરો, સાળો-હાળો ; છ નો સ - છાશનું સાહ ; ષ નો લોપ- પોષનું પો ; હ નો લોપ - મહાનું મા ; ષ નો હ - અષાઢનું અહાડ ; છ નો સ - છરીનું સરી ; તથા ઈ નો ય - ભાઈનો ભાય વગેરે જેવી ઉચ્ચારણ વિષયક મુખ્ય લાક્ષણિકતાઓ નાયકી ભાષા ધરાવે છે.

વ્યાકરણ વિષયક લાક્ષણિકતાઓ :

અત્રે નાયકી ભાષાની વ્યાકરણ વિષયક લાક્ષણિકતાઓની છણાવટ કરવામાં આવી છે. જેમાં પ્રથમ પરંપરાગત ગુજરાતી શબ્દ અને ત્યારબાદ કૌસમાં નાયકી ભાષાનો શબ્દ આપેલ છે. કેટલાંક ઉદાહરણો જોઈએ.

પુરુષવાચક સર્વનામોમાં હું (ઉ), અમે (હમે), તેઓ (એહિયો), પ્રશ્નવાચક સર્વનામોમાં કોણ(કુણ), ક્યાં(કો), ક્યારે(કેર), કેમ(હુકા), દર્શક સર્વનામોમાં આ(અહીયું), એ(એહીયું), તેઓ(તેહીઆ), તેણીએ(તેહીઓ) અને આજ્ઞાર્થ રૂપોમાં ઊભો રહે (ઊભો રા), દોડ (હડી કાડ) વગેરે વિશેષતાઓ જોવા મળે છે.

વાર્તા :

બે જણાં અતાં,એમાં બાયડી મરીજી. પસે સોરો ને એક સોરી એમ બે ભાયડાં રયાં. બાપા માશી લાયા પસી સોરી વાલીને સોરો દુઃખી. સોરાને મેલ્યો ગાયોનો ગોવાળ, પસી આખો દાડો ઢોરાં સારીને આવે એટલે એને ની ખાવાનું કે ની પીવાનું ચાલે કે ની ઓડવા-પાથરવાનું આલે. સોરીને ખાવા પીવાનું અસલ આલે પણ સોરાને ની આલે. બાપ આંણે કે સારાને અસલ ખાણ પીવાનું આલે સે પણ માસી બધાં ખાય ત્યા પસી ડાંગરના બાગળાનાં રોટલાં ને કુકડીના છે શેરનું શાક આલે. સોરો એહીયું ખાવાનું જાડના પોલામાં નાખી આવે. ખાધા પીધા વિના એની હાલત ખરાપ થીજી. એના ડીલ પર ચાંમડું એટલું જ

રવું. પસે ભુખે મરતાં રડતાંજીને જમીન ખોળે. પસે એને બીયું જડીયું. એની મા મરેલી તાં એ બીયુ રોપી આયો. પસી એનાં વેલા થયા ચીભડા બઠાં, પસી પેલાં ચીભડાં ખાયને પેલાં સોરો કાઠો થયો. પસી એની માશીને ખબર પડી કે આ હુ ખાયને કાઠો થયો સા. એણીએ પેલી સોરીને ભાળવા કાડી કે આ હુ ખાય ને આવો કાઠો થયો સા. એક દાડો કાડી એટલે પેલો ચીભડાં ખાતાંતો તાં પેલી સોરી પોકી ઝી. કેકે ભાય કાંથી ખાય તો કે વાટે જતા લોકોએ મના આલુ સા એટલે ખવસુ. એની માશીને શંકા ઝી કે કાંથી ખાય સા પેલી ઝોતી ઝોતી ઝી એટલે ચીભડાનાં વેલાં આથમાં આવ્યો, પસી એણીએ એ વેલાને કાપી નાખ્યો. ફરીથી એણીએ પેલાના જેવું જ ખાવાનું આલવા માંડયું. એટલે પેલો સોરો રોવા માંડીને કે હવું મારે હુ ખાવનું. ફરી પણ એના ચામડા પર લોઈ ની આંચ એવાંથી ઝયો. પસી ગાયોમાં જે હાંડ હતાં એ બોલ્યાં કે બેટા ચિન્તા કરતાં ની આડું-અવળું જોઈના કોય જોવે ની એમ માડું શેગડું દોકજે તારે જે ખાવું ઓય એ મળી જશે. પસી લીલુડી ગાય બોલી બેટા તારે જેટલું પોણી પીવું ઓય એટલું મળશે. પેલો સોરો ફરી પણ મગરમસ થયાં. પસી ફરી એની માશીએ પેલી સોરીને કાડી કે ફરી તપાહ કર કે આ હું ખાયને કાઠો ચીન સા. પેલો સોરી બે પડીયા કરીને ગાયનું શગડું ઠોક્યું એટલે પોણી અના ખાવાનું મલ્યું એટલે પેલો સોરી ખાવા બઠો, એવામાં પેલી સોરી હતાય રેલી તે હડી કાડીને પેલા સોરા કને પોકી ઝીને કેકે ભાય હું ખાય સા તો પેલાએ કીધું કે પેલા ઘેર લગન હતું તાંથી મને ખાવાનું આલ્યું સા તે ખઉં સું. હારુ લે બૂન તના થોડું આલુ. પેલી સોરી થોડું ખાધું ને બીજું માથામાં ચોપડી દીધું, પસે ઘેર ઝયા પસી કેકે માશી મારા માથામાં ઝોને, માશીએ માથામાં ઝોય તાં માથામાં દાળ-ભાતને લાડવા હતા. માશીએ પૂછ્યું કે આ કાંથી તો કે ભાય તો આવું ખાય સા એટલે કહો થીન મા પમી પેલાને મારવાનો જ હતો એટલે ગાયો વેચવા ધરોધ ખોળવા માંડયા. હવે માડું કશું રવાનું નથી કાલે મારી ગાયો જતી રેવાની એટલે સોરે રોવા માંડયું . એને ઓડવા પાંથરવાનું કશું આલા ની એટલે રાતે પેલો હાંડ આવ્યો અના બોઈલ્યો કે બેટા અમને વેચે તેર તુ કાઠો રેજે. અના મારા ગોગળામાં બાથમારી દેજે. હવે પેલોને સોડયા એટલે સોરે બાથભીડી દીધી એટલે ગાયો અને પાવતી (હાંડ) સોરાને લીને જતા રહ્યા (બીજા દેશમાં). અવે એક અંધારી જંગલમાં ઊતર્યા. તાં એક વડ અતો, વડના તળે ગાયો રે ને ઉપર ગોવાળ રે. દૂદ કાડવા જ તળે ઉતરે હવે દૂદ કાડીને એને પીવાય એટલું પીવે ને વધનું વડના બાખામાં નાખી દે. હવે માંચ વડના પોલામાં એક નાગેણ વાયેલી અતી, પેલો સોરો નીત દૂદ રેડે એનાથી પેલા નાગેણનાં બચ્યાં મોટાં થી જ્યા.પસી રાતના સમયે નાગેણ નેકળી અના પેલા સોરાના ડીલ પર ફરી એટલે સોરાના વાળ હોનાના બણી ઝા. એક દન એ સોરો નદીમાં નાવા જ્યો, નઘને પસી માથું ઓળાયું એટલે માથાના

વાળ તૂટ્યા એ પડીકું વાળીને એણે પોણીની માંચ નાખી દીધા. હવે એ પડીકી તણાતી-તણાતી ઝી એટલે એ પડીકી ધોબીની ને ભાભીની સોરીઓ શેતરાં ઘોતીતી એમના મળી. પસે એ સોરીઓ આ પડીકી રાજાને આલી આઈવીઓ. રાજા વિચાર કરનાં કે આ વાળવાળાને ખોળવાં પડે. પસે રાજાએ એક ડોહીને કીધું કે ડોહી જો આ વાળવાળાને ખોળી લાવે તાં અડધું રાજપાટ આલવાનું. હવે પેલી ડોહી હતી તે ગાડું જોડી લીને આવી જંગલમાં અટલે ફરતા ફરતા પેલા સોરાને ખોળી કાડયો. પસી લઈ ઝઈને રાજને કીધું કે રાજા ખોળી તો કાઈયો પણ એને પાંહે ગાયો ઘણી સે અના એક હાંડ પણ સા એટલે આપડોને ગાયો લાવા દેશે ની. પણ એનાં કોક ઉપાય કરવાં પડે. પસી રાજાએ લવારને ઉકમ આલ્યો કે હોં જેટલા ભાલા તું ઘડ, પસી ભાલા ઘડીને એક વેલડા ફરતા ગોળ-ગોળ બહાડી દે, પસી ડોહીને કીધું કે આ વેલડું લીને જટ જા. જેટલી ગાયો હશે એટલી ભાલે પોરવાઈને મરી જશે . પસી પેલી ડોહી વડલા પાંહે જીને ગાડામાં જેણાં વેણી-વેણીને ભરનું. પસી પેલા સોરાને બતાવા હારું એક બળદ ઉગમણે મૂડ ને એક આથમણે મૂકે જોડે. પેલાં સોરો કેકે એ ડોશી બળદીયા તો અવળા સે હમા જેડ, ડોહી કેકે બેટા મને ની અવડતું. તું ઉતરીને મને જોડી આલ. પસી પેલો સોરો નેસે ઉતરયો અને એના પાંહણ આંહળી હતી. પેલો બળદ જોડી આલવા જ્યો એટલે ડોહીએ કીધું કે લાવ બેટા આંહળી પકડું. પસી પેલી ડોહી પેલી આંહળી વેલડામાં ફેંકી દીધી. પેલાં કેકે ડોહી મારી આંહળી લાવ, તાં ડોહી કીધું કે અલીરી વેલડામાં જા. પસે પેલો વેલડામાં પેઠાં અને પાસળથી પેલી ડોહી પાસળતી વેલડાનું ઢાંકણું ફિટ કરી દીધું . પસી પેલો કાંથીને નેંકળે, ની નેંકળાયું. પસી પેલાએ વેલડામાંથી હળી વગાડી કે લીલુડી-પીળુડી ગાય તારું ગોવાળીયું વેલડામાં જય. પસી પેલી ગાયોના કાંને અવાજ જ્યો એટલે પેલી ગાયો તાંથી આવી, આયા પસી વેલડું તોડવા જતાં ગાયોને ભાલા વાગી જયા ગાયો બધ્ધી તાં મસ્તુક પામી જીયો. પસી પેલી ડોહી એ વેલડું રાજાને તાં લીઝ , પસી પેલા સોરાનું લગન રાજકુંવરી હાથે થીયું લગન પસી સોરાને એની ગાયો યાદ આઈવી, કે મારી ગાયો કાં સે. એ બાર મઈના પસી પેલા જંગલમાં હંસલી લીને આઈવો. પસે જૂના થી જેલા ગાયોના હાડકાં ભેળા કર્યા. અને એ હાડકો પર એણે એ હંસલી સોટી, એટલે એ ગાયો અતી એવીને એવી બણી જીન. એ ગાયો હજીવન કર્યાં પસી એણે ગણતરી કરી કે કેટલી ગાયો હતી. ગાયો બગાવીને એણે માથે આથ ફેરવ્યો ને એને વનના રોઝાં બનાવી દીધા, એના આ રોઝાં સે.

મૂળ નાયકી ભાષામાં વર્ણવેલ પ્રસ્તુત વાર્તાનું ગુજરાતી ભાષાંતર નીચે મુજબ છે.

ગુજરાતી અનુવાદ :

પતિ-પત્ની એમ બે જણ રહેતાં હતાં. એમને એક છોકરી અને એક છોકરો હતો, પત્ની બીમાર હોવાથી થોડા સમય

બાદ મરી ગઈ. પછી બે છોકરાં અને તેના પિતાજી એમ ત્રણ જણ જ રહ્યાં. પછી પેલાં છોકરાઓના પિતાજી તો બીજી પત્ની લાવ્યા. એ નવી આવનાર બાઈ પેલાં બે ભાઈ-બહેનોમાંથી છોકરીને જ સારી રીતે ખાવા-પીવાનું આપે અને પેલા છોકરાને કંઈ આપે નહિ. પેલી નવી આવેલી માસીએ તો છોકરાને ગાયોનો ગોવાળ મૂક્યો, આખો દિવસ પેલો છોકરો ગાયો ચરાવીને ઘેર પાછો આવે તો તેને કંઈ ખાવા-પીવાનું કે ઓઢવા-પાથરવાનું પણ આપે નહિ . છોકરીને સરસ ખાવા-પીવાનું આપે. બાપુજી જાણે કે છોકરાને પણ સરસ ખાવા-પીવાનું આપતી હશે પણ માસી તો ઘરનાં બધાં જમી રહ્યા પછી પેલા છોકરાને ડાંગરના બાગાળાનો રોટલો અને ફૂકડીની અઘારનું શાક આપે. છોકરો એ ખાવાનું એક ઝાડના પોલાણમાં નાખી આવે. ખાધા પીધા વિના એની હાલત ખરાબ થઈ ગઈ. એના શરીર પર ચામડું એટલું જ રહ્યું. પછી ભૂખે મરતાં- તફડતા જઈને તે જમીન ખાતોડવા લાગ્યો, જમીનમાંથી તેને એક બીજ જડયું. પછી એણે એ બીજ એની મા જે જગ્યાએ મરી હતી તે જગ્યાએ રોપી આવ્યો. પછી એના વેલા થયા અને તેના પર ચીંબડાં બેઠાં, પછી પેલો છોકરો તો ચંભડાં ખાઈ-ખાઈને પહેલાં કરતાં પણ વધારે જાડો થયો. પછી એની માસીને ખબર પડી કે આ શું ખાઈને તંદુરસ્ત થયો છે. એણીએ પેલી છોકરીને તપાસ કરવા મોકલી કે આ શું ખાઈને આવો તંદુરસ્ત થયો છે. એક દિવસ એ ગઈ તો પેલો છોકરો ચીંભડાં ખાતો હતો. છોકરીએ કહ્યું કે ભાઈ તું ક્યાંથી ખાય છે. તો એણે કહ્યું કે રસ્તે જતા લોકોએ મને આપ્યું છે એટલે હું જાઉં છું. પેલી છોકરીએ ઘેર જઈને તેની માશીને આ વાત કરી એટલે એને શંકા ગઈ કે આ ક્યાંથી ખાય છે એની તપાસ કરવી પડશે. પછી પેલી જોતી જોતી ગઈ એટલે ચીંભડાના વેલા હાથમાં આવ્યા, પછી તેણીએ એ વેલાને કાપી નાખ્યા. ફરીથી તેણીએ પહેલાં જેવું જ ખાવાનું આપવા માંડયું. એટલે પેલો છોકરો તો રડવા લાગ્યો કે હવે મારે શું ખાવાનું. ફરી પણ એના ચામડા પર લોહી ન હોય એવો થઈ ગયો. પછી ગાયોમાં જે આખલો હતો એ બોલ્યો કે બેટા તું ચિંતા કરતો નહી આડું અવળું કોઈને કોઈ જોવે નહી એમ મારું શિગડું ઠોકજે, તારે જે ખાવું હોય એ મળી જશે. પછી લીલુડી ગાય બોલી કે બેટા તારે જેટલું પાણી પીવું હોય એટલું મળશે. પેલો છોકરો ફરી પણ મગરમસ થઈ ગયો. પછી ફરી એની માશીએ પેલી છોકરીને કાઢી કે ફરી તપાસ કર કે આ શું ખાઈને તંદુરસ્ત થયો છે. પેલો છોકરો બે પડિયા કરીને ગાયનું શિગડું ઠોક્યું એટલે પાણી અને ખાવાનું મળ્યું. એટલે પેલો છોકરો ખાવા બેઠો. એવામાં પેલી છોકરી સંતાઈ રહી હતી. તે દોટ કાઢીને પેલા છોકરા પાસે આવી, ને કહે કે ભાઈ શું ખાય છે. તો પેલાએ કહ્યું કે પેલા ઘેર લગ્ન હતું ત્યાંથી મને ખાવાનું આપ્યું છે તે ખાઉં છું. સારું લે બહેન તને થોડું આપું છું. તુ પણ ખા. પેલી છોકરીએ થોડું ખાઈને બીજું માથામાં ચોપડી દીધું. પછી ઘેર ગઈ પછી કહે કે માશી

મારા માથામાં જોને, માશીને માથામાં જોયું તો માથામાં દાળ-ભાતને લાડવા હતા. માશીએ પૂછ્યું કે આ ક્યાંથી ? તો કે ભાઈ તો આવું ખાય છે એટલે તંદુરસ્ત થયો છે. પછી પેલા છોકરાને મારવાનો જ હતો એટલે માશીએ ગાયો વેચવા ગ્રાહક ખોળવા માંડ્યો. હવે મારું કશું રેવાનું નથી. કાલે મારી ગાયો જતી રહેવાની વિચારીને છોકરો તો રડવા લાગ્યો. એને ઓઢવા-પાથરવાનું કશું આપે નહીં. એટલે રાતે પેલો આખલો આવ્યો અને બોલ્યો કે બેટા અમને વેચે ત્યારે તું તૈયાર રહેજે અને મારા ગાળામાં બાહ્ય ભરી દેજે. હવે પેલાઓએ છોડ્યા એટલે છોકરે બાથ ભીડી દીધી એટલે ગાયો અને પાવતી (આખલો) છોકરાને લઈને જતા રહ્યા (બીજા દેશમાં). હવે એક અંધારા જંગલમાં ઊતર્યાં. ત્યાં એક વડ હતો. વડના નીચે ગાયો રહે અને ઉપર ગોવાળ રહે. દૂધ કાઢવા જ નીચે ઉતરે. હવે દૂધ કાઢીને એને પીવાય એટલું પીવે ને વધારાનું વડના પોલાણમાં રેડી દે. હવે વડના પોલાણમાં નાગણનાં બચ્યાં હતા. પેલો છોકરો કાયમ દૂધ રેડે એનાથી પેલાં નાગણનાં બચ્યાં મોટાં થઈ ગયાં. પછી રાતના સમયે નાગણ નીકળી અને પેલા છોકરાના શરીર પર ફરી એટલે છોકરાના વાળ સોનાના થઈ ગયા. એક દિવસ એ છોકરો નદીમાં નાહવા ગયો, નાહીને પછી માથું ઓળાવ્યું એટલે માથાના વાળ તૂટ્યા. એ વાળ પડીકું વાળીને પાણીની અંદર નાખી દીધા. હવે એ પડીકો તણાતી-તણાતી ગઈ એટલે એ પડીકી ધોબીની અને ભાંભીની છોકરીઓ કપડાં ધોતી હતી એમને મળી. પછી એ છોકરીઓ આ પડીકી રાજાને આપી આવી. રાજા વિચાર કરવા લાગ્યો કે આ સોનાના વાળવાળાને તો ખોળવો જ પડે. પછી રાજાએ એક ડોશીને કહ્યું કે ડોશી જો આ સોનાના વાળવાળાને ખોળી લાવે તો અડધું રાજપાટ તને આપવાનું. હવે પેલી ડોશી હતી તે ગાડું જોડી લઈને જંગલમાં ગઈ. એટલે ફરતાં ફરતાં પેલા છોકરાને ખોળી કાઢ્યો. પછી જઈને રાજાને કહ્યું કે રાજા સોનાના વાળવાળા છોકરાને ખોળી તો કાઢ્યો પણ એની પાસે ગાયો ઘણી છે, અને એક સાંઢ (આખલો) પણ છે. એટલે આપણને ગાયો લાવવા દેશે નહીં. એટલે આપણે કંઈક તો ઉપાય કરવો પડે. પછી રાજાએ લુહારને હુકમ આપ્યો કે સો જેટલા ભાલા તમે ઘડી લાવો, પછી એ ભાલા ઘડીને એક વેલડા ફરતા ગોળ-ગોળ બેસાડી દો. પછી ડોશીને કહ્યું કે આ વેલડું લઈને જલ્દી જા. જેટલી ગાયો હશે એટલી ભાલે પોરવાઈને મરી જશે. પછી પેલી ડોશી વડલા પાસે જઈને ગાડામાં છણાં વીણી-વીણીને ગાડું ભરવા લાગી. પછી પેલા છોકરાને બતાવવા માટે એક બળદ ઉગમણી બાજુએ અને એક આથમણી બાજુએ જોડ્યા. પેલો છોકરો કહે કે એ ડોશી બળદ તો અવળા જોયા છે સીધા જેડ. ડોશી કહે કે બેટા મને નથી આવડતું. તું ઉતરીને મને જોડી આપ. પછી પેલો છોકરો ઉતરવા અને એની પાસે વાંસળી હતી. પેલો છોકરો બળદ જોડી આપવા ગયો એટલે ડોશીએ કહ્યું કે લાવ બેટા

વાંસળી પકડી રાખ્યું. પછી પેલી ડોશીએ એ વાંસળી વેલડામાં ફેંકી દીધી, પેલો છોકરો કહે કે ડોશી મારી વાંસળી લાવ, તો ડોશીએ કીધું કે એ દેખાય વેલડામાં જા. પછી પેલો છોકરો તો વેલડામાં ગયો. એ વખતે પેલી ડોશીએ પાછળથી વેલડાનું ઢાંકણું ફિટ કરી દીધું. પછી પેલો છોકરો ક્યાંથી નીકળે, એનાથી નહીં નીકળાયું. પછી પેલા છોકરાએ વેલડામાંથી વાંસળી વગાડી કે લીલુડી-પીળુડી ગાય તારું ગોવાળિયું વેલડામાં જાય. પછી પેલી ગાયોના કાને એ અવાજ ગયો એટલે પેલી ગાયો ત્યાં આવી, આવ્યા પછી વેલડું તોડવા જતાં ગાયોને ભાલા વાગી ગયા. ગાયો તો બધી જ મરી ગઈ. પછી પેલી ડોશી તો એ વેલડું રાજાને ત્યાં લઈ ગઈ. પછી પેલા છોકરાનું લગ્ન રાજકુંવરી સાથે થયું. લગ્ન પછી છોકરાને એની ગાયો યાદ આવી કે મારી ગાયો ક્યાં છે. એ બાર મહિના પછી પેલા જંગલમાં હંસલી લઈને ગયો. પછી જૂનાં થઈ ગયેલાં ગાયોનાં હાડકાં ભેગાં કર્યો. અને એ હાડકાં ઉપર એણે એ હંસલી છાંટી એટલે એ ગાયો હતી એવીને એવી થઈ ગઈ. એ ગાયો સજીવન કર્યાં પછી એણે ગણતરી કરી કે કેટલી ગાયો હતી. ગાયો હતી. ગાયો બનાવીને એણે માથે હાથ ફેરવ્યો અને એને વનના રોઝા બનાવી દીધાં, એનાં આ રોઝા (રોજડા) છે.

આમ ઉપરોક્ત વાર્તાનો પર્યાય કોઈ હકીકત કે તથ્યો સાથે ભલે ન હોય, પરંતુ નાયકી ભાષાની એક વિશેષ ઓળખરૂપી છબી સ્પષ્ટ થયા વિના નથી રહેતી.

શબ્દાવલી :

નાયક સમાજના રોજીંદા જીવનમાં વપરાતા વિવિધ શબ્દો થકી નાયકી ભાષાને સમજવાનો પ્રયાસ કરીએ. જેમાં પ્રથમ પરંપરાગત ગુજરાતી શબ્દ અને ત્યારબાદ કૌસમાં નાયકી ભાષાનો શબ્દ આપેલ છે. જેમ કે, રંગોના નામોમાં જાંબલી(જામલી), પીળો (હળદરિયો રંગ), ભૂરો(રાખોડી), સગપણના નામોમાં કાકા(બાબો), કાકી(બાબી), જેઠાણી(બાઈ), દાદી(માડી), પત્ની(બાયડી), પતિ(આદમી), પુત્ર(સોરો), સસરો(હાહરો), સાસુ(હાહુ), સાવકો દીકરો (મતર્યો સોરો), સાવકી દીકરી(મતરી સોરી) વગેરે, સમયવાચક શબ્દોમાં સવાર (અજોડું થીઝ્ય), બપોર પછીનો સમય (દન નમી ઝ્યો), સાંજ(હોઝ), અમાસ(અમોહ), કાપણીનો સમય(વાડવાનો ટેમ) વગેરે.

તે જ રીતે દીશાવાચક શબ્દોમાં ઉત્તર(આંતરમાં), દક્ષિણ(પાહોટીયું), પૂર્વ(ઉગમણું), પશ્ચિમ(આથમણું), ખેતી વિષયક નામોમાં દાતરડું(દાતેડું), દાંતાવાળો પાવડો(ખપરાળી), મોટું ટોપલું(ચંગોડું), છાણ(પોદળા), ખેતરની રખેવાળી કરવી(હાસવણી) વગેરે, કઠોળ અને શાકભાજીના નામોમાં ભીંડા(ભેંડા), કોબી(ગુબી), વાલ(ઝાલર), ગીલોડા(ટેડુરા), ફળોના નામોમાં દાડમ(દાદમ) અને દ્રાક્ષ(ઘડાક), ઘરવખરીના

નામોમાં બરણી(ડોલકું), ચમચો(કલચી), દીવો(ચમની), દોરડું(રાહડું), પારણું(ખોયું) વગેરે નામો પ્રચલિત છે.

વ્યવસાયના નામોમાં જ્યોતિષ(જોવાવાળો), જાદુગર(મંત્રવાળો), શરીરના અવયવોના નામોમાં કપાળ (લેલાડ), ટાલ(ચાંદરો), ઢીંચણ(ઢેસુણ), ડોળો(તીતી), ભ્રમર(ડોલું), જ્યારે વિવિધ પશુ-પંખીઓ અને જીવજંતુઓના નામોમાં ભેંસ(ડોબું), ખિસકોલી(બુટી), શિયાળ(ખોખડી), સસલું (હહું) વગેરે જેવાં નામો નાયકી ભાષાની આગવી લાક્ષણિકતાઓ ધરાવે છે.

મૂલ્યાંકન :

સંદર્ભસૂચિ :

૧. વિમલ શાહ, ગુજરાતના આદિવાસીઓ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૬૬.
૨. અરુણ વાઘેલા, વિસરાયેલા શહીદો- પંચમહાલના નાયક આદિવાસીઓનો આઝાદીનો જંગ (૧૮૩૮-૧૮૬૮), જ્યોતિ વાઘેલા (પ્રકાશક), અમદાવાદ, બીજી આવૃત્તિ, ૨૦૧૫.
૩. ટીના દોશી, આદિવાસી આંદોલનો : ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૧૫.
૪. પ્રેમાનંદ ધોળીદાસ પટેલ ' નવસારી પ્રાંતની કાળીપરજ', ૧૯૦૧.
૫. રમેશ એમ. ત્રિવેદી, ભાષા વિજ્ઞાન પરિચય, આદર્શ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ત્રીજી આવૃત્તિ, ૨૦૧૫.
૬. રૂબરૂ મુલાકાત, અમરસિંહભાઈ નાયક, ગામ - મલબાર, તા.જાંબુઘોડા, જિ. પંચમહાલ (તા.૧૮/૦૧/૨૦૨૦, સમય સાંજે- ૪:૩૦ કલાકે)
૭. શંકરભાઈ સોમાભાઈ તડવી, ગુજરાતની આદિવાસી સંસ્કૃતિ - વડોદરા જિલ્લો, માહિતી ખાતુ, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર, વર્ષ - નવેમ્બર, ૨૦૦૦.
૮. ગણેશ દેવી (મુખ્ય સંપા.) અને કાનજી પટેલ (સંપા.), ભારતીય ભાષા લોક સર્વેક્ષણ, ગુજરાત, દીવ-દમણ અને દાદરા-નગર હવેલીની ભાષા, ગ્રંથ-૯, ભાગ-૩, ઓરીએન્ટ બ્લેકસ્વોન પ્રાઇવેટ લીમિટેડ, નવી દિલ્હી, પ્રથમ સંસ્કરણ, ૨૦૧૬.
૯. નાયક, પર્વત, અને નાયક ડતાભાઈ, નાયકી સચિત્ર શબ્દાવલી, ભારતીય ભાષા સંસ્થાન, મૈસુર અને ભાષા સંશોધન પ્રકાશન કેન્દ્ર વડોદરા, ૨૦૦૯.

ઉપરોક્ત સમગ્ર ચર્ચાને અંતે કહી શકાય કે, ભાષા એ હરેક માનવીની જનની છે. ભાષા એ પ્રેમ, લાગણી અને વ્યવહારનું પ્રતિક છે. વિવિધ પ્રકારની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ, વિવિધ ઐતિહાસિક ઘટનાઓ, સમાજ પરિવર્તનો વગેરેની વચ્ચે જેનું અસ્તિત્વ ટકી રહ્યું હોય છે તેવી ભાષા આવા નાયક આદિવાસીઓમાં હજુ પણ જીવંત છે. ગરવી ગુજરાતની અસ્મિતાનું પ્રતિક એવો આ આદિવાસી સમાજ માત્ર ભાષા જ નહીં, પરંતુ સમાજ જીવન, ધાર્મિક બાબતો, ન્યાય અને હક્કો માટેની લડતો, ગીત, સંગીત અને નૃત્યો વગેરે જેવી પણ આગવી વિશેષતાઓ ધરાવે છે. નાયક આદિવાસીઓના ભાષા તેમજ ઉપરોક્ત તમામ પાસાઓ એક અભ્યાસનો વિષય બની રહે છે.